

Adam Fałowski
Uniwersytet Jagielloński w Krakowie

O PANTAŁYKU RAZ JESZCZE

Once More on *pantałyk*

ABSTRACT: To some extent this paper should be regarded as a polemic with two papers devoted to the lexeme *pantałyk* and the phrasal verb *zbić z pantałyku*, recently published in “Slavia Orientalis”: Е. Николаева, С. Николаев, *О сложности взаимовлияния близкородственных языков (на примере выражения сбить с пantałyку)*, “Slavia Orientalis” 2019, no. 4, pp. 741-750; Л. Даниленко, *Український пантелик та його реценція у слов’янських мовах (до походження фразеологізму збити з пантелику)*, “Slavia Orientalis” 2020, no. 2, pp. 319-334. The article consists of two parts. The first presents the views revealed in the above mentioned texts. The author generally agrees with them, attempting to introduce some supplementary information and corrections concerning the chronology of the word and phrase in Ukrainian, Polish, Russian and Belorussian. In the second part, of an etymological character, both proposals have been subjected to criticism. A new approach to the issue of the origin of the lexeme and phrasal verb both has been presented. The author’s approach is restricted to the Greek etymology: special attention is paid to the original meaning of the above-mentioned lexeme and phrasal verb. Taking into account the broader context of “*zbić z pantałyku*” referred to in Ivan Kotlyarevsky’s poem we can come to the conclusion that in meaning the point is “to dispel somebody’s sense, reason” and such being the case – “to deprive of self-confidence, courage, cunning, craftiness, the ability to overcome any difficulties, to cause somebody confusion and disorientation, to reduce somebody to madness”.

KEYWORDS: lexicology, phraseology, etymology – *pantałyk* – *zbić z pantałyku*

O *pantałyku*, a dokładniej, o frazeologizmie *zbić (kogoś) z pantałyku* ‘pozbawić kogoś pewności siebie, odwagi, wywołać u kogoś zamieszanie, zakłopotanie; zbić kogoś z tropu’¹ pisano w przeszłości wielokrotnie, ale z mizernym skutkiem. W ostat-

¹ *Słownik współczesnego języka polskiego*, red. B. Dunaj, Kraków 1996, s. 1347.

nim czasie obserwujemy renesans zainteresowania językoznawców tym wyrazem i zwrotem. W roku 2017 całkiem nowe spojrzenie na jego pochodzenie przedstawił Marek Stachowski², natomiast na łamach „Slavii Orientalis” ukazały się dwie publikacje na ten temat: Jeleny i Sergieja Nikolajewów³ oraz Ludmyły Danylenko⁴. Moje niniejsze uwagi odnoszą się zasadniczo do drugiego i trzeciego z zaprezentowanych wyżej tekstów, gdyż z wieloma (choć nie ze wszystkimi, i dlatego też zabieram w tej sprawie głos) poglądami autorów się identyfikuję. Rezygnuję natomiast ze szczegółowego omówienia stanu badań nad interesującym nas zagadnieniem, gdyż czyniono to już wielokrotnie, chociażby w wymienionych powyżej publikacjach⁵.

* * *

Moje rozważania rozpocznę od ustaleń, które poczynili J. i S. Nikolajewowie oraz L. Danylenko, a które wydają mi się w dużym stopniu wiarygodne i możliwe do zaakceptowania. Należą do nich następujące konstatacje:

1. Frazeologizm *zbić z pantalyku* znany jest poza polszczyzną wyłącznie językom wschodniosłowiańskim, por. ukr. збити з пантелику, brus. збіць з панталыку, ros. сбить с панталыку.
2. Wymieniony frazeologizm bierze swój rodowód z języka ukraińskiego, a ściślej mówiąc, ze słynnej *Eneidy* Iwana Kotlarewskiego⁶ (wyd. z 1798 r.: „Избий Енея з пантелику”, rękopis - 1794 r.: „Избий Енея с панталыку”). Wszystko wskazuje na to, że powołał go do życia autor wymienionego utworu.
3. Z języka ukraińskiego zwrot ten przeniknął do języków sąsiednich, w tym do języka polskiego (raczej z ukraińskiego niż rosyjskiego). Swoją zawrotną karierę zawdzięcza wyjątkowej popularności *Eneidy*, która najpierw trafiała do czytelników (nie tylko ukraińskich) w licznych odpisach, zanim z inicjatywy i finansowego wsparcia zamożnego właściciela ziemskiego Maksyma Parpury ukazała się drukiem w Petersburgu w 1798 r. (2 wyd. – 1808 r.).
4. Na gruncie ukraińskim wymyślony przez autora *Eneidy* frazeologizm przyjął się doskonale, o czym świadczy chociażby fakt, że już w znanej gramatyce Aleksieja Pawłowskiego z roku 1818 spotykamy go dwukrotnie: „Чи тебѣ збыло з пантелыку? ‘съ ума спятило’, „а тепѣра ся потѣря збыла з пантелыку”

² M. Stachowski, *Polskie pantalyk i jego wschodniosłowiańskie, słowackie i morawskie odpowiedniki – uwagi o pochodzeniu*, „LingVaria” 2017, nr 2 (24), s. 179-183.

³ Е. Николаева, С. Николаев, *О сложности взаимовлияния близкородственных языков (на примере выражения сбить с панталыку)*, „Slavia Orientalis” 2019, nr 4, s. 741-750.

⁴ Л. Даниленко, *Український пантелик та його рецепція у слов'янських мовах (до походження фразеологізму збити з пантелику)*, „Slavia Orientalis” 2020, nr 2, s. 319-334.

⁵ Sądzę, że to krótkie wprowadzenie jest odpowiedzią na zarzut jednego z anonimowych recenzentów, że w niniejszej pracy nie odniosłem się do etymologii wyrazu i frazeologizmu proponowanej przez Marka Stachowskiego w jego artykule z 2017 roku.

⁶ *Виргилиева Энеида на малороссийский язык преложенная И. Котляревским*, Санкт Петербург 1798.

‘а теперь такая потеря меня съ ума свела’⁷. Jego niezwykła popularność doprowadziła do tego, że w krótkim czasie przekroczył on granice języka ukraińskiego i szybko rozpowszechnił się w językach z nim sąsiadujących: rosyjskim, polskim i białoruskim. Chronologia tego zjawiska wygląda mniej więcej następująco dla każdego z wymienionych języków:

rosyjski – jeśli nie liczyć użycia w powieści Antona Pogorelskiego *Monastyрка* (*Монастырка*), której akcja toczy się na Ukrainie, a zwrot „ти збылась с пантелику” jest właściwie cytatem z języka ukraińskiego, opatrzonym komentarzem „Это, по-здешнему, кажется, значит: ты с ума сошла)”⁸, to najstarsze poświadczenia w źródłach rosyjskich sięgają początków 2 połowy XIX w. (utwory Piotra Wiaziemskiego, Iwana Turgieniewa, Nikołaja Leskowa, Aleksieja Pisiemskiego), por. панталык ~ сбить (сбиться) с панталыку *простореч.* ‘привести (прийти) в растерянность, лишить (лишиться) способности рассуждать; сбить (сбиться) с правильного пути’⁹; панталык, пантелик ‘толк, смысл, порядок’, „В голове панталыку нет”, „Сбить кого, либо сбиться с панталыку” ‘с толку, говорить и делать вздор’¹⁰. Godny odnotowania jest fakt, że w gwarach rosyjskich, poczynając od początków 2 połowy XIX w., a szczególnie w 1 połowie XX w. znajdujemy wiele zróżnicowanych formalnie przykładów użycia zarówno samego leksemu, np. панталыг ‘толк, смысл, порядок’, „Будет панталыг – продолжай” 1960, панталыга ‘ts.’ 1960, панталык ‘голова, толк’ 1928, jak też zwrotu frazeologicznego, сбить с панталыгу ‘сбить с панталыку’ 1910, сбить с панталыги ‘сбить с толку, с панталыку’, 1910, сбиться с панталыги ‘сбиться с верного пути в жизни’ 1897, сбить с панталыки ‘сбить с толку, с панталыку’ 1910, сбить с пантелику ‘сбить с толку, с панталыку’ 1858¹¹, a także спанталык [?] ‘толк, смысл’ 1848, спятить с панталыку ‘сойти с ума’ 1880¹², с пандалыги сбиться ‘то же, что сбиться с путя’ 1896¹³. Świadczy to o tym, że zarówno sam leksem, jak i frazeologizm w 2 połowie XIX w. były aktywnym elementem rosyjskiego języka potocznego i ludowego, skąd przenikały do języka literackiego;

polski – frazeologizm *zbić z pantalyku* notowany jest od 1 połowy XIX w. J. i S. Nikołajewowie podają rok 1841 jako najdawniejszą datację, na podstawie *Nowej księgi przysłów i wyrażeń przysłowiowych polskich*¹⁴. *Słownik języka polskiego* pod red. Witolda Doroszewskiego ilustruje zwrot *zbić z pantalyku* ‘wywołać czyjeś zamieszanie, dezorientację, zbić z tropu’ kilkoma cytatami, z których najstarszy pochodzi

⁷ А.П. Павловский, *Грамматика малороссийского наречия*, Санкт-Петербург 1818, с. 91; 101.

⁸ Е. Николаева, С. Николаев, *О сложности...*, с. 744-745.

⁹ *Словарь современного русского литературного языка*, т. IX, Москва-Ленинград 1959, с. 119.

¹⁰ В. Даль, *Толковый словарь живого великорусского языка*, т. III, Москва 1980, с. 15.

¹¹ *Словарь русских народных говоров*, вып. 25, Ленинград 1990, с. 199.

¹² Tamże, вып. 40, Санкт-Петербург 2006, с. 110; 300.

¹³ Tamże, вып. 36, Санкт-Петербург 2002, с. 173.

¹⁴ *Nowa księga przysłów i wyrażeń staropolskich*, red. J. Krzyżanowski, t. 2, Warszawa 1970, s. 815 – za: Е. Николаева, С. Николаев, *О сложности...*, с. 746.

z listów Fryderyka Chopina, a więc także z 1 poł. XIX w. (Chopin żył w latach 1810-1849)¹⁵. Natomiast *Słownik warszawski* pantalyk, dial. *pantalik* w wyrażeniu *zbić z pantalyku* ‘zbić z tropu, z tonu, zdetonować, przeszkodzić wykonaniu zamiaru’, „Chodzą wieści, które mnie z pantalyku zbiły”, opatruje zaledwie jednym cytatem pochodzącym z utworu Kazimierza Glińskiego, polskiego poety, dramaturga i powieściopisarza urodzonego w Wasylówce koło Kijowa w r. 1850¹⁶. Fakt ten może wskazywać na język ukraiński, jako źródło przyswojenia przez polskiego pisarza omawianego frazeologizmu;

białoruski – brak w tym wypadku pewnych źródeł historycznych, można jedynie stwierdzić, że znany *Słownik języka białoruskiego* Iwana Nosowicza z 1870 dokumentuje zarówno leksem пантолыкъ ‘спесь, чванство, самонадеянность’, jak też frazeologizm: „Съ пантолыку збили и пантолыкъ твой пропавъ”¹⁷.

* * *

Nieco inaczej sytuacja przedstawia się, gdy chodzi o etymologię wyrazu i zwrotu frazeologicznego, zaproponowaną w obu omawianych artykułach. Propozycje autorów obu wymienionych publikacji dostarczają szeregu wątpliwości i zastrzeżeń, wymagających nieco obszerniejszego komentarza.

J. Nikołajewa i S. Nikołajew proponują, by za punkt wyjścia uznać pol. *pontał*, dem. *pontalik*, co nazywa rodzaj wyrobu jubilerskiego z metali i drogich kamieni w kształcie broszki zdobiącego (niekiedy nawet w liczbie kilku sztuk) odzież wierzchnią i nakrycia głowy, a nawet samą tylko fryzurę zarówno żeńską, jak też męską. Moda na tę ozdobę przysła z Włoch w XVI w. (nazwa pochodzi z wł. *puntale*, śrlac. *pontalus*). Posiadanie takiej biżuterii było bez wątpienia oznaką zamożności i wyznacznikiem wysokiego statusu społecznego. Autorzy w taki oto sposób podsumowują swoje rozważania na temat pochodzenia zwrotu сбить(ся) с панталыку:

Фразеологизм *збити з пантелику* появился впервые в украинском языке не позднее XVIII в. При этом было использовано польское слово *pontalik*, получившее в народной украинской речи фонетическую форму *пантелик*. Не исключено, что первоначально в этом выражении могли отразиться социальные антагонизмы и одним из значений выражения было ‘сбить спесь, чванство’. Хотя нет сомнений, что первым зафиксированным значением выражения у Котляревского было ‘сбить с толку, сбить с пути’. Из украинского языка фразеологизм перешел в русский язык, а затем из русского в польский¹⁸.

¹⁵ *Słownik języka polskiego*, red. W. Doroszewski, [w:] <https://doroszewski.pwn.pl/haslo/pantalik/pantalyk/> (25.11.2023).

¹⁶ *Słownik języka polskiego*, red. J. Karłowicz, A. Kryński i W. Niedźwiedzki, t. IV, Warszawa 1904, s. 40.

¹⁷ [1] И.И. Носович, *Словарь белорусского наречия*, Санкт-Петербург 1870, с. 392.

¹⁸ Е. Николаева, С. Николаев, *О сложности...*, с. 749.

Rzeczywiście, w polszczyźnie XVI wieku pojawiło się słowo *pontal*, dem. *pontalik* ‘drobna ozdoba (najczęściej z metali i kamieni szlachetnych) w kształcie rozetki, listka, esa, naszywana na odzież, a także *pont* ‘kosztowna ozdoba’¹⁹, które jeszcze w tym samym stuleciu trafiło do języka starobiałoruskiego i staroukraińskiego, por. stbrus. понталь ‘спряжка’ 1605, пунталь, пунталь ‘ts.’ 1569, 1596, 1605²⁰, stukr. пунталь (nl. pontal) ‘украшение, которое носили на платьях, на шее и на ушах’ 1627²¹. Jednakże trudności pojawiają się w momencie, gdy spróbujemy zidentyfikować i zinterpretować zjawiska formalno-semantyczne towarzyszące powstaniu frazeologizmu *zbić z pantałyku*. Zdaniem rosyjskich filologów, ewolucja semantyczna zwrotu przechodziła przez stadium ‘pycha, wyniosłość, buta, hardość, pewność siebie, zarozumiałość’, wszakże trudno zaakceptować postulowany rozwój znaczeniowy: ‘uderzeniem strącić, zrzucić pontalik’ > ‘zbić z tropu, z właściwej drogi’ oraz ‘pozbawić pychy, pewności siebie, zarozumiałości itp.’. W końcu pontalik był tylko jednym z wielu, wcale nie najważniejszym (drobna ozdoba), elementów dekoracyjnych i trudno uznać go za jakiś szczególny przejaw pychy i wyniosłości warstw społecznych o wysokim statusie społecznym i majątkowym. Należałoby przyjąć, że jeśli kogoś pozbawiano tego rodzaju biżuterii przez jej zerwanie z odzieży, czy nakrycia głowy (dosłownie, przez zbicie / zbijanie = strącenie, zrzucenie), por. np. pol. „Koronę cesarską nogami z głowy mu zbił”²², to w sensie metaforycznym musiałyby to być równoznaczne z pozbawieniem kogoś pychy, buty, wyniosłości itp. Nie wydaje się to prawdopodobne, tym bardziej, że takie metaforyczne znaczenie nie zostało odnotowane w polszczyźnie. Także L. Danylenko zgłasza zastrzeżenia do takiego toku rozumowania, pisząc:

Із запропонованого викладу випливає, що польський вислів первісно мав форму не *zbić z pantałyku*, а *zbić pantałyk*, тобто дієслово *zbić* виступало в граматичній функції перехідного слова. На жаль, авторам не вдалося прояснити трансформацію образної семантики від ‘заплутувати, дезорієнтувати кого-небудь в просторі’ до ‘збити пиху, бундючність, зарозумілість’²³.

L. Danylenko rozumie natomiast *passus* z *Eneidy*: “Ізбий Енея з пантелику jako ‘збий з дороги, з <морської> путі”” i wskazuje na etymologiczny związek ze słowem *путь* i wyrazami pokrewnymi zawierającymi ten sam pierwiastek, np. *пуття*, *пътній*, *безпътство*, *безпъття*, *безпътний*, *знéпутити* ‘збити з дороги, збити з пантелику’ i in., przytaczając liczne paralele indoeuropejskie zbudowane na pie. **pont-* ‘droga, bried, міст’, alternującym z **pent-* ‘ступати, йти’. Autorka pisze między innymi:

¹⁹ *Słownik polszczyzny XVI wieku*, t. 27, Warszawa 1999, s. 228.

²⁰ *Гістарычны слоўнік беларускай мовы*, вып. 26, Мінск 2006, с. 328.

²¹ С. Тимченко, *Матеріли до словника писемної та книжної української мови XV-XVIII*, кн. 2, Київ – Нью-Йорк 2003, с. 208.

²² *Słownik języka polskiego*, red. J. Karłowicz, A. Kryński i W. Niedźwiedzki, t. VIII, Warszawa 1927, s. 379).

²³ Л. Даниленко, *Український...*, с. 324.

Очевидно, слово *пантелик* можно вважати спорідненим з дінд. *pánthāh* ‘стежка, дорога, путь’, гр. *pátos* ‘стежка’, *póntos* ‘море’ та утвореним додаванням тюркського суфікса, поширеного у складі іменників зі значенням „місце”, пор. тат. *tašlyk* ‘кам’янисте місце’, ‘місто в Київській області’. У такому разі слово *пантелик* первісно могло означати ‘морська путь’, де суфікс *-лик-* у процесі засвоєння увійшов до складу кореня. Звідси випливає, що для І. Котляревського слово *пантелик* мало певну внутрішню мотивацію, що спричинила зв’язок зі словами *глузд*, а потім – *толк*²⁴.

Українська лінгвістка реконструує такі ото „łańcuszek” semantyczny frazeologizmu збити з пантелику: ‘збити з течії’ > ‘збити з правильної путі / правильного шляху’ > ‘викликати замішання в кого-небудь’ > ‘збити з глузду, толку, розуму’ > ‘збити з пантелику’²⁵. Wywody etymologiczne L. Danylenko, niewątpliwie bardzo kuszące i logicznie uzasadnione, trudno wszakże w pełni zaakceptować, szczególnie, gdy chodzi o etymologię leksemu пантелик. Autorka chyba przeceniła możliwości intelektualne I. Kotlarewskiego w zakresie językoznawstwa, zwłaszcza indoeuropejskiego (językoznawstwo to rozwinęło się dopiero w 1 poł. XIX w.). Trudno posądzać twórcę *Eneidy* o to, że zdawał sobie sprawę z genetycznego pokrewieństwa ukr. путь z wymienionymi przez nią paralelnymi formami indoeuropejskimi, a także o zdolność utworzenia hybrydy indoeuropejsko(grecko)-turkijskiej z udziałem turkijskiego przyrostka *-lyk* w znaczeniu ‘miejsce’. Niezależnie od tego, że I. Kotlarewski znany był z dużej wyobraźni i inwencji słowotwórczej, czego ukraińska lінгвістка daje liczne dowody na s. 332 swojego artykułu, to jednak trudno zakładać, że były one aż tak spektakularne.

* * *

Sądę, że w rozważaniach etymologicznych należałoby skoncentrować się wyłącznie na języku greckim jako ewentualnym źródłosłowie ukraińskiego пантелик. Wiemy o tym, że грек I. Kotlarewski znał doskonale²⁶. Jak wspomina L. Danylenko w swoim artykule, ukraińscy lінгвіści (np. Iwan Wahylewycz) podejmowali tego rodzaju tok rozumowania już w 1 połowie XIX w., traktując wyraz пантелик jako bezpośrednie zapożyczenie z greki, jednakże brak w tej materii szczegółowych ustaleń²⁷. Wydaje się, że są duże szanse na to, aby za wyjściowe znaczenie zwrotu збити з пантелику użytego po raz pierwszy w *Eneidzie* I. Kotlarewskiego uznać znaczenie ‘pozbawić kogoś rozumu, rozsądku’. W moim mniemaniu wskazują na to dwa argumenty: a) jego interpretacja semantyczna w najdawniejszych, bliskich chronologicznie dacie powstania i wydania *Eneidy*, przykładach użycia tego zwrotu; chodzi o dwa cytaty z gramatyki

²⁴ Там же, с. 329.

²⁵ Там же, с. 331.

²⁶ Zob. P. Zwoliński, „Życiorys językowy” Iwana Kotlarewskiego, „Slavia Orientalis” 1970, nr 2, s. 168.

²⁷ Л. Даниленко, *Український...*, с. 331.

A. Pawłowskiego – zob. wyżej; tłumaczenie wyrazu w dodanym do wydania *Eneidy* słowniczku ukraińsko-rosyjskim: панталик – глуздъ; глуздъ = разсудокъ²⁸; dane *Słownika języka ukraińskiego* Fiodora Szymkewycza z lat 1834-42: панталыкъ = разсудокъ²⁹; dane *Słownika języka ukraińskiego* Pawła Wiłeckiego-Nosenki z lat 1838-43: пантеликъ (пентеликъ) (и. с. собств. м.р. Гора в Греції. „Збити з’ Пантелику” Сбити съ толку, сбити с пути. Свести с ума³⁰; dane słowników rękopiśmiennych I. Wahylewycza z lat 1834-44: пантелик – mózg SJPR; пантеликъ – (мózg); Gehirn; cerebrum. IL, IP³¹, b) znaczenie identycznych lub podobnych co do struktury zwrotów frazeologicznych w językach sąsiadujących z ukraińskim, por. pol. *zbić z tropu*, ros. сбить с толку, сбить с пути, brus. збіць з толку, тропу i in., w stosunku do których zwrot *збити з пантелику* pełnił zapewne rolę formacji synonimicznej. Jak wynika z danych słownika I.I. Nosowicza z 1870 roku, język białoruski poszedł tu nieco dalej w rozwoju semantycznym analizowanego frazeologizmu, zawężając znaczenie tego słowa do cech psychicznych, które raczej nie cieszą się społeczną akceptacją. por. пантольк ‘спесь, чванство, самонадеянность’³². To zapewne językowi białoruskiemu zawdzięczamy takie oto użycie leksemu *pantałyk* (a dokładnie: *pantalik*) w utworze Elizy Orzeszkowej pt. *Pompalińscy*:

i już mieli obrazić się, gdy najmłodszy z Tutunfowiczów, znany powszechnie z pantaliku swego, z którego niczem zbić go nie było można, odezwał się wpół żartobliwie, wpół dumnie. – Wychodząc z naszej staropolskiej zasady, iż „szlachcic na zagrodzie równy Wojewodzie!” śmiało utrzymywać możemy, iż ród nasz nie ustępuje żadnemu z największych rodów krajowych!³³.

Nie ma chyba wątpliwości co do tego, że mamy tu do czynienia ze znaczeniem wyrazu *pantalik* ‘buta, wyniosłość, pyszałkowatość, chełpliwość, zarozumiałość’.

* * *

Podsumujmy zatem nasze rozważania. Gdy chodzi o pochodzenie tajemniczego słowa „пантелик”, to raczej nie ulega kwestii, że jego powstanie zawdzięczamy inwencji słowotwórczej autora *Eneidy*, który najprawdopodobniej wykorzystał do tego

²⁸ Пор. *Словарь малороссийских слов, содержащихся в „Енеиде” и многих иных в Малороссии употребительных, исправленный, умноженный и дополненный словами для четвертой части*, Санкт-Петербург 1809, с. 10; 5.

²⁹ Б.К. Галас, Ф.С. Шимкевич як лексикограф і українське словникарство. Кінець XVIII – початок XIX ст., Ужгород 1995, с. 114.

³⁰ П. Білецький-Носенко, *Словник української мови*, підготував до видання В.В. Німчук, Київ 1966, с. 271.

³¹ A. Budziak, *Rękopiśmienna spuścizna słowniarska Iwana Wahylewycza*, Kraków 2014, s. 288.

³² И.И. Носович, *Словарь белорусского наречия...*, с. 392.

³³ E. Orzeszkowa, *Pompalińscy*, Warszawa 1876, s. 326.

celu język grecki. Za podstawę słowotwórczą mogły posłużyć chociażby grec. παντέλεια ‘doskonałość, zupełność, najwyższy stopień’, παντέλειος, παντελής ‘pod każdym względem doskonały’, παντελής ‘wszystkiego dokonujący’³⁴, a być może także πάντολμος ‘ważący się, gotów na wszystko, posiadający nieustraszoną odwagę’³⁵, por. też grec. τέλειος ‘doskonały (o osobach)’, τόλμα ‘odwaga, śmiałość; zuchwałość, doskonałość’, τολμάω ‘być odważnym, mieć śmiałość’, τολμήμα ‘ryzykowny, odważny, zuchwały postępek, czyn’, τολμηρός ‘cierpliwy, wytrzymały, odważny’, τολμήσις ‘zuchwalstwo, zuchwały postępek’, τολμητής ‘śmiałek, ryzykant’³⁶, zaś rolę formantu wypełnił ukraiński przyrostek -ик. Wprawdzie cytowane powyżej leksemy greckie nie wskazują wprost na znaczenie ‘rozum, rozsądek’, jednakże pośrednio odnoszą się do intelektu, jako całości kształtu wiedzy i zdolności umysłowych człowieka, takich jak doskonałość, zdolność perfekcyjnego działania, odwaga, cierpliwość, wytrzymałość, zdolność podejmowania ryzyka itp.

Godny odnotowania jest fakt, że grec. przymiotnik παντέλειος, παντελής ‘najdoskonalszy; pełnowartościowy; zdecydowany’ stał się najprawdopodobniej podstawą popularnego u wschodnich Słowian imienia *Pantelejmon*, por. ukr. Пантелеймон, Пантелій, Пантелемón, Пантелій, używanego potocznie w postaci rozlicznych zdrobnień, np. Панталюк, Пантэла, Пантелім, Пантэло, Пантэля, Пантелюк³⁷. Ostatnia z wymienionych postaci tego imienia formalnie jest bardzo bliska leksemowi пантелік, różni się od niego tylko sufiksem.

Junona, która zwróciła się w *Eneidzie* do Eola, władcy wiatrów, by ten zbił Eneasza z pantałyku, podaje powód, który skłania ją do takiego postępowania: „Ти знаєш, він який суцїга, паливода і горлоріз”³⁸. Przypisuje więc Eneaszu cechy niezbyt pochlebne, jeśli zważyć, że суцїга to wyraz obelżywy, synonim takich ukraińskich leksemów, jak пройдісвіт ‘spryciarz, cwaniak’, негіднк ‘łajdak, niegodziwiec’; суцїга ‘rieniacz’³⁹, паливода – *pot.* ‘człowiek ‘człowiek zawzięty, desperacki, który nie boi się nikogo i niczego i przed niczym się nie cofa’⁴⁰, горлоріз *pot.* ‘bandyta, zabójca’⁴¹. Junona prosi Eola: „Пошли на його лихо злеє, щоб люди всі, що при Енеї, послизли, і щоб він і сам...”⁴². Uwzględniając zatem szerszy kontekst użycia zwrotu „Ізбий Енея з пантелику”, przyjdzie nam stwierdzić, że chodzi tu o znaczenie ‘pozbawić kogoś rozumu, rozsądku’, a co za tym idzie, ‘pewności siebie, odwagi, sprytu, przebiegłości, zdolności pokonywania wszelkich trudności i niebezpieczeństw,

³⁴ *Słownik grecko-polski*, red. Z. Abramowiczówna, t. 3, Warszawa 1962, s. 384.

³⁵ Tamże, s. 386.

³⁶ Tamże, t. IV, s. 297; 334; 335.

³⁷ Zob. I.I. Трійняк, *Словник українських імен*, Київ 2005, s. 285-286.

³⁸ I.П. Котляревський, *Енеїда*, Київ 1955, s. 4.

³⁹ *Етимологічний словник української мови*, т. V, Київ 2006, s. 489.

⁴⁰ Tamże, t. IV, s. 264.

⁴¹ *Великий тлумачний словник сучасної української мови*, ред. В.Т. Бусел, Київ – Ірпінь 2009, s. 254.

⁴² I.П. Котляревський, *Енеїда...*, s. 4.

wywołać u kogoś zamieszanie i dezorientację, doprowadzić do szaleństwa'. Pozbawienie Eneasza wszystkich tych przymiotów, które Junona wymieniła, a zwłaszcza, odwagi, sprytu, determinacji w działaniu spowoduje, że zacznie on działać chaotycznie i nierozważnie, a tym samym będzie można jego samego i jego towarzyszy unicestwić. Eol spełnia prośbę Junony, zsyła na Eneasza i jego kompanów złą pogodę, burze i wiatry. U Eneasza wywołuje to reakcje, świadczące o tym, że w jakimś stopniu stracił panowanie nad sobą i nie był w stanie działać rozsądnie oraz zapanaować nad złymi emocjami, por. „Еней тут крикнув, як на пуп; Заплакався і заридався, Пошарпався, увесь подрався, На тім'ї начесав аж струп”⁴³. Nie stracił jednak zupełnie rezonu i zachował przytomność umysłu na tyle, by zwrócić się o pomoc do Neptuna.

Przedstawiając niniejszym swoje przemyślenia dotyczące pochodzenia i rozwoju semantycznego leksemu *pantałyk* oraz zwrotu *zbić z pantałyku*, jestem przekonany, że dyskusja na tym się nie kończy i, że niebawem pojawią się nowe, oryginalne spojrzenia na omawiane tutaj kwestie.

References

- Biletskyi-Nosenko P., *Slovyk ukrainskoi movy, pidhotuav do vydannia V.V. Nimchuk*, Kyiv 1966.
- Budziak A., *Rękopiśmienna spuścizna słownikarska Iwana Wahylewycza*, Kraków 2014.
- Dal' V., *Tolkovyy slovar' zhivogo velikorusskogo yazyka*, t. III, Moskva 1980.
- Danylenko L., *Ukrainskyi pantelyk ta yoho retseptsiiia u slovianskykh movakh (do pokhodzhennia frazeolohizmu zbyty z pantelyku)*, „Slavia Orientalis” 2020, nr 2.
- Etymolohichnyi slovyk ukrainskoi movy*, t. V, Kyiv 2006.
- Halas B.K., *F.S. Shymkevych yak leksykohraf i ukrainske slovnykarstvo. Kinets XVIII – pochatok XIX st.*, Uzhhorod 1995.
- Histarychny slovník byelaruskay movy*, vyp. 26, Minsk 2006.
- Kotliarevskiy I.P., *Eneida*, Kyiv 1955.
- Nikolayeva E., Nikolayev S., *O slozhnosti vzaimovliyaniya blizkorodstvennykh yazykov (na primere vyrazheniya sbit' s pantalyku)*, „Slavia Orientalis” 2019, nr 4.
- Nosovich I.I., *Slovar' belorusskogo narechiya*, Sankt-Peterburg 1870.
- Nowa księga przysłów i wyrażeń staropolskich*, red. J. Krzyżanowski, t. 2, Warszawa 1970.
- Orzeszkowa E., *Pompalińscy*, Warszawa 1876.
- Pavlovskiy A.P., *Grammatika malorossiyskogo narechiya*, Sankt-Peterburg 1818.
- Slovar' malorossiyskikh slov, soderzhashchikhysya v "Eneide" i mnogikh inykh v Malorossii upotrebitel'nykh, ispravlennyy, umnozhennyy i dopolnennyy slovami dlya cheivertoy chasti*, Sankt-Peterburg 1809.
- Slovar' sovremennogo russkogo literaturnogo yazyka*, t. IX, Moskva – Leningrad 1959.
- Slovar' russkikh narodnykh govorov*, vyp. 25, Leningrad 1990.
- Słownik grecko-polski*, red. Z. Abramowiczówna, t. 3, Warszawa 1962.
- Słownik języka polskiego*, red. W. Doroszewski, [w:] <https://doroszewski.pwn.pl/haslo/pantalik/pantałyk/>.

⁴³ Tamże, s. 5.

- Słownik języka polskiego*, red. J. Karłowicz, A. Kryński i W. Niedźwiedzki, t. IV, Warszawa 1904.
- Słownik języka polskiego*, red. J. Karłowicz, A. Kryński i W. Niedźwiedzki, t. VIII, Warszawa 1927.
- Słownik polszczyzny XVI wieku*, t. 27, Warszawa 1999.
- Słownik współczesnego języka polskiego*, red. B. Dunaj, Kraków 1996.
- Stachowski M., *Polskie pantafelki i jego wschodniosłowiańskie, słowackie i morawskie odpowiedniki – uwagi o pochodzeniu*, „LingVaria” 2017, nr 2 (24).
- Triiniak I.I., *Slovník ukrajskykh imen*, Kyiv 2005.
- Tymchenko Ye., *Materiały do słownika pisemnoji ta knyżnoji ukrajskoji mowy XV-XVIII*, kn. 2, Kyiv–New York 2003.
- Velikiy tłumachnyi slovník suchasnoji ukrajskoji mowy*, red. V.T. Busel, Kyiv – Irpin 2009.
- Virgilyeva “Eneida” na malorossiyskiy yazyk prelozhennaya I. Kotlyarevskim*, Sankt Peterburg 1798.
- Zwoliński P., „*Życiorys językowy Iwana Kotlarewskiego*”, „Slavia Orientalis” 1970, nr 2.

NOTA O AUTORZE

Adam Fałowski – emerytowany profesor zwyczajny Uniwersytetu Jagiellońskiego, slawista, językoznawca. **Wybrane publikacje: monografie:** *Kształtowanie się kategorii superlatywu przymiotników w tekstach ruskich i ruskocerkiewnych XI-XVII w.*, Monografie Slawistyczne 48. PAN Komitet Słowianoznawstwa, Wrocław 1984, ss. 34; „*Ein Rusch Boeck...*”. *Ein Russisch-Deutsches anonymes Wörter- und Gesprächsbuch aus dem XVI. Jahrhundert*, Bausteine zur Slavischen Philologie und Kulturgeschichte. Reihe B: Editionen Neue Folge Band 3 (18), Böhlau Verlag Köln – Weimar – Wien 1994, ss. 210 + 188; „*Ein Rusch Boeck...*”. *Rosyjsko-niemiecki anonimowy słownik i rozmówki z XVI wieku. Analiza językowa*, Universitas, Kraków 1996, ss. 180; *Język ruskiego przekładu katechizmu jezuickiego z 1585 roku*, Studia Ruthenica Cracoviensia 2, Universitas, Kraków 2003, ss. 198; (z W. Hojsak) *Łemkowskie etymologie*, Księgarnia Akademicka, Kraków 2020; *Słownik etymologiczny polszczyzny potocznej PWN*, Warszawa 2022.

ORCID: 0000-0002-3836-2221

Email: adam.falowski@uj.edu.pl